

# Pető-Veres Kata: A keresztséget érintő 20. századi változások az 1968-as országos református liturgiai felmérés válaszainak tükrében

## Bevezető

Az 1881-ben tartott II. Debreceni Alkotmányozó Zsinat megteremtette a Magyarországi Református Egyház szervezeti, alkotmányjogi egységét.<sup>[1]</sup> A szervezeti egység lendületet adott a lelki és istentiszteleti egység megvalósításához. Az Abaúji Református Egyházmegye közgyűlése 1900-ban azzal a kéréssel fordult a Tiszáninneri Református Egyházkerület közgyűléséhez, hogy kérje fel a Zsinatot, hogy tűzze napirendre az országos egyház istentiszteleti egységének ügyét. A Zsinat nevében eljáró egyetemes konvent elfogadta a Tiszántúli Református Egyházkerület javaslatát. Az 1901-ben megkezdett munka gyümölcse az 1927-ben megjelent Ágenda a Magyarországi Református Egyház liturgiás könyve, amelyben az „egységes istentiszteletnek homiletikai és liturgikai alkata egyaránt előttünk áll.” Ennek ellenére az 1928-ban megalakult IV. Budapesti zsinat újra napirendre tűzte az egységes liturgia ügyét. Ennek eredményeként a Zsinat az 1929. évi 550. sz. határozatával megállapította a Magyarországi Református Egyház Istentiszteleti Rendtartását, amelyet 1931. január 1-jével kellett kötelező érvénnyel életbe léptetni. A Liturgiaügyi Bizottság előadója tisztséget viselő Ravasz László Makkai Sándorral, a Debreceni Református Egyetem teológiai tanárával karöltve az 1940-es évektől szorgalmazta a rendtartás felülvizsgálatát. Ez alkalommal nem annyira az egységre, mint inkább a teológiai, bibliai alap és a teljes istentisztelet fogalmának és gyakorlatának megvalósítására tevődött a hangsúly.<sup>[2]</sup> Az 1950-es évek elején a megkezdett munka ellehetetlenült.<sup>[3]</sup> Ravasz László revíziós kísérletének jelentősége elvitathatatlan, mert a sákramentumok kiszolgáltatását a gyülekezeti istentisztelet elengedhetetlen elemének tartotta. Az istentisztelet ügyével való újbóli foglalkozást Bartha Tibor püspök vezetésével a VII. Budapesti Zsinat kezdte meg. Liturgiai Bizottság alakult, amely bizottság munkájának eredményeként megszületett a Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről<sup>[4]</sup> című kiadvány (Kézirat, 1977.).<sup>[5]</sup>

Az 1985-ben megjelent Istentiszteleti Rendtartás előszava a következő lépésekben foglalja össze azt az utat, amely az Istentiszteleti Rendtartás megvalósulásáig vezetett:

- 1964-ben a VII. Budapesti Zsinat, név szerint Bartha Tibor püspök javasolta az Istentisztelet Teológiája című program hosszú távú megvalósulását.<sup>[6]</sup>

- Az 1967-ben kodifikált Egyházi Törvénykönyv rendelkezett az új Istentiszteleti Rendtartás megalkotásáról.
- A Zsinat Elnöksége 1965 tavaszán megbízta a Gyakorlati Teológiai Szaktanfolyamot a fentiek feldolgozására.
- 1967-ben a Zsinati Tanács három bizottságot hozott létre az istentisztelet teológiájának tanulmányozására. Ezek a téma biblikus, historikus és ökumenikus vonatkozásait voltak hivatottak vizsgálni.
- 1972-ben létesült a magyar református teológusok munkaközössége, a Teológiai Doktorok Kollégiuma. E munkaközösség gyakorlati teológiai szekcióján belül folytatódott az evangéliumi istentisztelet kérdéseinek elemzése. A munkaközösség munkájának eredményeképpen 1977. január 19-én a VII. Budapesti Zsinat elé került egy összesített anyag, amelyet a Zsinat lelkészek, gyülekezetek, presbitériumok tanulmányozására ajánlott. A visszajelzések összesítése után 1977 májusában jelent meg a Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezetek istentiszteletéről című kötet.
- 1982 nyarán a Doktorok Kollégiuma plenáris ülésén napirendre került az új Istentiszteleti Rendtartás megalkotásának ügye. A Doktorok Kollégiuma tizenöt munkacsoport összehangolt munkájával vitatta meg az istentisztelet kérdéseit, de a legvitatottabb kérdésekben a lelkipásztorok, presbitériumok véleményét is kikérte. Külföldi szakértők bevonásával folyt a munka, majd az így megszülető eredményeket 1983-as lelkészkonferenciák részletesen megtárgyalták.
- Az 1983-as Zsinati Tanács Zsinati Bizottságot alakított, hogy a Doktorok Kollégiuma által elvégzett munkát vegye át, s terjessze azt a Zsinat elé.
- A Zsinati Bizottság több alkalommal ülésezett. A Zsinat Elnöksége a Zsinat tagjainak rendelkezésére bocsájtotta az anyagot, majd tanulmányozása után két értekezletet tartottak Budapesten és Debrecenben. Az észrevételeket a Zsinati Bizottság a szövegben érvényesítette.<sup>[7]</sup>
- A Magyarországi Református Egyház VIII. Budapesti Zsinatának ötödik ülészaka 1985. április 17-én délelőtt ünnepi ülést tartott és nyilatkozatot adott ki „Hazánk felszabadulásának 40. évfordulóján.” Délután elfogadta az Istentiszteleti Rendtartást, helyesebben annak valamilyen állapotú szövegtervezetét. A Zsinati Elnökség megkapta a jogkört, hogy a Liturgiai Bizottság közreműködésével és a zsinati tagok ülésen megfogalmazott észrevételeinek figyelembe vételével sajtó alá rendezze és kiadja Egyházunk új liturgikus könyvét.<sup>[8]</sup> A Zsinat az új Istentiszteleti Rendtartás használatát 1986. január 1-jétől rendelte el, ha addig elkészül.<sup>[9]</sup>

Az 1985-ös Istentiszteleti Rendtartás megszületése előtt 17 évvel korábban, 1968 húsvétja előtt a Magyarországi Református Egyház szolgálatban lévő lelkészei egy kérdőívet kaptak a

kezükhöz. Az 1070/1968-as sorszámot viselő kérdéssorban a tervezett új Istentiszteleti Rendtartás összeállítása érdekében kérdéseket tettek fel nekik.<sup>[10]</sup> Sajnos a levéltári adatok alapján nem egyértelmű, hogy pontosan kik szerkesztették a kérdőív kérdéseit.<sup>[11]</sup>

A kérdőívek és a válaszok később dobozba kerültek, mely a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (később MREZSL) őriz.<sup>[12]</sup> 1968-ban a jelenlegihez hasonlóan 27 református egyházmegye volt Magyarországon. A MREZSL-ben 13 egyházmegye válaszait találtam meg. Fekete Ágnes tíz évvel ezelőtti kutatáshoz képest most biztosan nincs meg (lappang) három egyházmegye leadott anyaga. Ezek a Békési, Borsodi és Budapest–Északi Református Egyházmegyék válaszai. A többi egyházmegye válaszairól egyelőre nincs információnk. További kutatást igényel ezek felkeresésére.<sup>[13]</sup>

Az új Istentiszteleti Rendtartás kialakításának egyik állomása volt a lelkészek válaszainak bekérése. Kérdéses, hogy ez az adatmennyiség milyen szinten lett feldolgozva, és az 1985-ben megjelent Istentiszteleti Rendtartásba mennyire lett beleépítve. Az egyházmegyék esperesei többnyire összegezték a lelkészek válaszait, és néhány általános megjegyzést is tettek. A válaszok összesítése után a liturgia változtatására, megtartására való hajlandóság alapján statisztikát állítottak fel (pl. Veszprémi Református Egyházmegye).<sup>[14]</sup> Helyenként az egyházmegyében szokásban lévő liturgiát is olvashatjuk (Északpesti Református Egyházmegye).<sup>[15]</sup> Az értékelés, összegzés nem egységes, ami arra enged következtetni, hogy az esperesek, előadók számára nem volt egy egységes szempontrendszer, amely alapján értékelésüket elkészíthették volna. Volt, ahol ez teljesen el is maradt. A Debreceni Református Egyházmegye esetén el is maradt az összefoglaló.<sup>[16]</sup>

A Nyírségi Református Egyházmegye beszámolója arra enged következtetni, hogy a kérdőív kézhez vétele előtt a lelkészek alapos útmutatást kaptak arra nézve, hogy az ügy fontossága miatt lehetőleg mindenki vegye komolyan a válaszadást.<sup>[17]</sup> A válaszokból kitűnik, ahogyan az esperesek vallomásából is, hogy ez az útmutatás nem mindenkinek érte el az ingerküszöbét, ami egészen világosan meglátszik abban, hogy jónéhányan egyáltalán nem válaszoltak,<sup>[18]</sup> de akadnak olyanok is szép számmal, akik a gyülekezetre, az időpont alkalmatlanságára, az egyházi élet terméketlenségére vagy más irányú elfoglaltságra hivatkozva csak egy levelet küldtek el, de a válaszaikat nem (pl. Somogyi Református Egyházmegye, Bolhás).<sup>[19]</sup> Találunk olyat is, amikor egyszerűen kihúzták a keresztségre vonatkozó kérdést (pl. Felsőszabolcsi Református Egyházmegye, Hete).<sup>[20]</sup> Vannak azonban olyanok is, akik válaszoltak ugyan, de ez egy-két szónál nem jelent többet, és az akkori liturgiai renddel, az 1931. óta használatban lévő Istentiszteleti Rendtartással való egyetértést fejezték ki.

A bevezető gondolatok után rá szeretnék térni a jelen dolgozat igazi tárgyára, az 1968-as

országos liturgiai felmérés keresztséggel kapcsolatos válaszainak kiértékelésére.

A keresztség kiszolgáltatásával kapcsolatban két kérdést tudunk rekonstruálni. A kérdőív nem szerepel a levéltári anyagok között, de a lelkészek egy része úgy válaszolt, hogy a kérdést is leírta, ami a kérdések megállapításánál segít.

Az első kérdés arra kérdezett rá, hogy egyetért-e a jelenlegi renddel, van-e javaslata a rend megváltoztatásával kapcsolatban. Szükséges-e a keresztlői rendtartás megváltoztatása? A második kérdés pedig a keresztlőn feltett két kérdés helyességére, helytelenségére vonatkozott. Szükséges lenne-e a jelenleg használatos kérdések megváltoztatása? A második kérdés kapcsán a lelkészeknek alkalmuk nyílt maguk által megfogalmazott kérdést is beküldeni a használatban lévők kiigazítására, kiváltására.

Az áttekintett válaszok között bizonyos visszatérő gondolatokat, javaslatokat, problémafelvetéseket vehetünk észre amellet, hogy a válaszadók egy jelentős része elégedett volt az akkor használatban lévő ágendával. A válaszokból kiderülnek problémák is, amelyek a kor lelkészeit a keresztség kiszolgáltatásakor érintették. Az Istentiszteleti Rendtartás életbe lépésekor egészen más társadalmi, politikai helyzetben volt a Magyarországi Református Egyház. 1931-ben, tizenegy évvel a trianoni békediktátum után az anyaország számára született a rendtartás hosszú, több évtizedet felölelő munka után. Ennek a munkának a korábbi befejeződését az első világháború, a hatalmas veszteségek, a lecsökkent területű és lélekszámú egyház és az ezekből eredeztethető sokk is gátolta. Nem elhanyagolható azonban az sem, hogy az elhúzó munka alatt sokan meghaltak azok közül, akik elkezdtek az agenda előkészítését.<sup>[21]</sup>

A visszatérő témák a következők: a keresztlő helye az istentiszteleten, szülők, keresztszülők jelenléte a keresztlőkor, egyházkelés szokásának felújítása, keresztlői ének, keresztlői beszéd, textus szükségessége, bevezető ige, igei intelem és a keresztlőkor elhangzó kérdések.

### A keresztlő helye az istentiszteleten

Az 1931-ben bevezetett Istentiszteleti Rendtartás idején a keresztlői szertartásról másként gondolkodtak, mint az 1968-ban válaszadó lelkészek jelentős része. A keresztlés nem feltétlenül volt a vasárnapi istentisztelet része, sokszor egy hétköznapi alkalmon keresztelték meg a csecsemőket.<sup>[22]</sup> Ha az istentiszteleten történt meg, akkor a végén, a lelkész prédikációja után. Ez azért volt többek között problematikus, mert a gyermekét kereszteltetni

kívánó család csak a kereszteleés előtt érkezett meg a templomba. A lelkészek, velük együtt a családok, a gyülekezeti tagok egy része emiatt függelék alkalomnak tekintette a kereszteleőt, amely így inkább csak zavart okozott, mintsem a sákramentumot megillető tiszteletet jelképezte volna.

Amikor a lelkészek a keresztség kiszolgáltatására vonatkozó válaszait áttekintettük, egy nagyon sokszínű, sokféle elképzelésből álló, egyáltalán nem heterogén képet kaptunk. Elkezdve attól, hogy voltak olyanok, akik semmilyen változtatás nem tartottak szükségesnek, mert a fennálló rendnél jobbat úgysem tud a liturgiai bizottság életre hívni, egészen odáig, hogy a rend és a kérdések is elveszítették lendületüket, a megváltozott társadalmi, politikai és egyházi közegben idejétmúlttá vált az akkori kereszteleői szertartás, és talán a keresztszülői intézmény is.

A válaszok csoportosítása többféle lehet. A kereszteleői szertartás változtatására irányuló javaslatok egy része teológiai reflexió. De vannak, amelyek a konfirmációval való szoros kapcsolat hangsúlyozását tartják szem előtt, akadnak nyelvi revízió szükségét kiemelő válaszok, és találunk a megváltozott viszonyokat vagy praktikus szempontokat előtérbe helyező indítványokat is. Arra is van azonban példa (nem is kevés), ahol a keresztség szertartását az 1931-es Istentiszteleti Rendtartásból kihagyott liturgiai elemekkel szerették volna bővíteni.

### A kereszteleő istentiszteleti helye

Az Északpesti Református Egyházmegye 41 válaszadója közül 25-en jónak és használhatónak tartották az Istentiszteleti Rendtartás keresztségre vonatkozó iránymutatásait. A válaszadók közül 8-an tartották volna fontosnak, hogy a kereszteleő az istentisztelet elejére kerüljön. Balassagyarmat (Északpesti Református Egyházmegye) lelkésze azzal indokolta javaslatát, hogy: „A kereszteleést az istentisztelet elején végezzük, a hitvallási rész helyére beiktatva. Ezzel megakadályozzuk azt a rossz gyakorlatot, hogy sokan elhagyják az istentiszteleti helyet éppen a legszentebb pillanatokban.”<sup>[23]</sup> E válaszból világosan látszik, hogy az istentisztelet elején elképzelt kereszteleő elgondolása mögött a sákramentum mélyebb megtisztelésének és zavartalan kiszolgáltatásának szándéka állt. Érdliget lelképásztora azzal támasztotta alá az istentisztelet elején lévő kereszteleői gyakorlat jogosságát, hogy megfogalmazása szerint „az egész gyülekezet érezze a közös felelősségvállalást és örömet...”<sup>[24]</sup> Itt a sákramentum megbecsülése mellett a gyülekezet nevelése, a sákramentum tiszteletének, fontosságának a gyülekezeti tagok számára is egyértelművé tételének gondolata kap hangsúlyt. Gyöngyösön azért tartották fontosnak a kereszteleő istentisztelet elején való elhelyezését, mert „így az

egész gyülekezet imádságos résztvevője lehet és a család is érezheti az egész gyülekezet szeretetét.”<sup>[25]</sup> Itt a gyülekezet érzeleminek felszítása mellett a család gyülekezetbe való fogadtatása, betagozódása is jelentőséget nyert. Hatvan lelkipásztora is azt hangsúlyozta, hogy „a keresztség sákramentumának kiszolgáltatása ne legyen különálló istentisztelet utáni függelék, amelyhez a gyülekezetnek nincs köze [...] fennálló ének után kaphatna helyet.”<sup>[26]</sup> Szigetmonostoron jónak látták volna, ha a keresztlő az igehirdetés után kerülne az új liturgiában. Szigetmonostor lelkésze szerint a keresztlő után az istentiszteletet befejező liturgiát kellene követni, s ezzel kifejezni, hogy a keresztlő „nem valami pótlék, hanem az istentisztelet szerves része.”<sup>[27]</sup> Ezzel a megoldással a lelkész megoldhatónak tartaná azt a problémát, hogy „a gyülekezet egy részének nem volna módja megszökni.”<sup>[28]</sup>

A fentebbi példákat vizsgálva láthatjuk, hogy számos lelkész számára lelkiismereti gondot jelentett, hogy a sákramentum nem kap kellő figyelmet és megbecsülést se a gyülekezet, se pedig a keresztlő családok részéről. Ha különálló istentisztelet, akkor a gyülekezetnek nincs hozzá köze, ha az istentisztelet végén van, megintcsak nincs a gyülekezettel kapcsolatban, mert sokan elmennek, és féltő, hogy függelék-jelleget ölt, bármit is jelentsen ez a kifejezés.

Az istentisztelet elején lévő keresztlő nem mindenki számára volt egyértelműen jó ötlet, ahogyan a gyülekezet közösségében való örvendezés sem mindenki számára vált fontossá. Dunakeszin szívesen vették volna, ha „a keresztlői istentisztelet egy különálló egészet képez, hogy a két istentisztelet közötti törésben elmelessen a templomból az, aki nem szeretne maradni”<sup>[29]</sup> a keresztlőn. A keresztlő végén elmondott ima „összevonódik a záró imádsággal, s így válik a keresztlő az istentisztelet szerves részévé.”<sup>[30]</sup>

Ez utóbbi válaszból kitetszik, hogy a válaszadónak ugyanúgy célja volt, hogy a keresztlő az istentisztelet szerves részévé váljon, de a gyülekezet jelenlétét, a keresztség ünneplésében való osztozást nem tartotta olyan lényeges momentumnak.

A Hajdúvidéki Református Egyházmegyében 34-en küldtek vissza választ. A válaszadók több, mint egyharmada, 13 fő semmilyen változtatást nem szeretett volna a használt liturgiában. Az Északpesti Egyházmegye lelkészeihez képest igen elenyésző számban, mindössze egy fő válaszolta azt, hogy a keresztlőnek az istentisztelet elejére kellene kerülnie. A hajdúhadházi<sup>[31]</sup> lelkipásztor nem indokolta döntését, ezért nem is tudjuk válaszában indítékait. Ezzel szemben Balmazújváros lelkésze az áldás előttre tette volna a keresztlőt, de hasonlóan az előbb említett válaszadóhoz, ő sem fejtette ki, hogy miért látná jobbnak ezt a megoldást.<sup>[32]</sup>

A Hajdúvidéki Református Egyházmegyében két olyan gyülekezet is volt, ahol a lelkész a

liturgia rendjének megváltoztatása helyett inkább az egyháztagság és a hitetlen szülők gyermekeinek megkeresztelését szüntette volna meg. Nyírmártonfalva lelkészének sarkos megjegyzése alapján „Nem a keresztelés liturgiája a rossz, hanem a mai gyakorlata: hitetlen szülők gyermekeit is megkereszteljük. Itt nem a liturgiát kellene megváltoztatni, hanem az egyháztagságot meghatározni.”<sup>[33]</sup> E megjegyzés jól tükrözi a lelkészek sokszor elhallgatott, vagy csak titkon kifejezésre jutott problémáját a keresztséggel kapcsolatban. Lehet bármilyen változtatás, ha a megkeresztelt gyermek családja nem veszi komolyan a fogadalmát, babonából, családi hagyományból, szép szokásból jön kereszteltetni. A lelkészek számára azért is nehéz ez, mert így a hitvallásoknak sem tudnak megfelelni, amelyekre pedig esküt tettek felszentelésükkor.

A Zempléni Református Egyházmegyében senki nem tett javaslatot arra, hogy a keresztelő az istentisztelet elejére kerüljön. A rend megváltoztatására egyetlen javaslat érkezett, 60 fő azonban egyetértett a jelenlegi liturgiával. Ezzel a statisztikával egyébként ez az egyházmegye mutatta a legnagyobb ragaszkodást a fennálló rendhez. Az egyetlen ezirányú javaslat alapján Olaszliszván az Apostoli Hitvallás elmondása után tartották volna relevánsnak a keresztelést.<sup>[34]</sup> Ravasz Ágendájában keresztelés liturgiájában a hitvallás és a keresztelés aktusa közé beékelődött egy imádság.<sup>[35]</sup> Talán ezt az imádságot szerette volna a válaszadó a keresztelés utánra tenni.

A többi vizsgált egyházmegye lelkészei között is visszatérő gondolat volt, hogy a keresztelő kerüljön az istentisztelet elejére. A Nyírségi Református Egyházmegyében lévő Tiszadada lelkésze azt a javaslatot tette, hogy a keresztelő legyen az istentisztelet kezdete előtt fél órával, ami így általánosságban azt jelentené, hogy 10 órai kezdet esetén fél 10-től lehetne a keresztelő. Praktikus indokokat sorolt fel javaslatának alátámasztására. „A gyülekezet figyelmét elvonja a rendszerint késve jövő szülők, keresztszülők, kik a templom végig jönnek előre.[...] a gyermek rendszerint sír, s ezzel mind a lelkészt az igehirdetés, mind a gyülekezetet az igehirdetés zavartalanságából zökkenti ki.”<sup>[36]</sup> A fél 10-es kezdés mellett szólna az is, hogy sokan panaszkodtak a gyülekezetből, hogy keresztelés esetén egész nap el vannak maradva a házimunkával az elhúzódó istentisztelet miatt. Ha az istentisztelet előtt lenne a keresztelő, a gyülekezetet is bevonzaná a templomba, mert a templom előtti ácsorgás helyett beülnének a szertartásra. A korábban végződő istentisztelet a keresztelős család számára is praktikus lenne, mert a családi ebéd előkészítése is könnyebbé válna.<sup>[37]</sup>

Nyírpazony lelképásztora az 1948-ban kiadott „próbaliturgiában”<sup>[38]</sup> (az Istentiszteleti Rendtartás 1950-ben kéziratban megjelent tervezete) foglaltak szerint előbbre hozta volna a keresztelőt, mert az istentisztelet végén függelékként szereplő keresztelő méltóságát

zavarja, hogy félidőig is eltart a gyülekezet hangos kivonulása.<sup>[39]</sup>

A Komáromi Református Egyházmegyéhez tartozó Tatán a válaszoló szükségesnek látta volna, hogy a keresztelezés az istentiszteleten történjen, „ne egy függelék istentiszteleten.”<sup>[40]</sup> Az igehirdetésnek kellene kitérnie a keresztségre, a prédikáció utáni éneket követően azonnal a keresztelezőnek kellene jönnie. A javasolt sorrend a következő: ének, hitvallás, keresztelezés, ima, ahogyan a „rendes” istentisztelet liturgiája meg van szabva.<sup>[41]</sup>

Az Egervölgyi Református Egyházmegyéhez tartozó Mezőnagymihály lelkészétől nagyon keserű sorokat olvashatunk a keresztelező jelentéktelenségét látva. „A keresztelezési istentisztelet helye problematikus, mert az istentisztelet végére került. Városi gyülekezetekben, de falusiakban is ez a pillanat nem mindig alkalmas. Vége van az istentiszteletnek, mindenki rohan, siet, mozgás és mászkálás van, vagy ha nincs, akkor a lelkész siet. Úgy néz ki, mintha olyan mellékes helye lenne a liturgiában, pedig nagy fontossága van.”<sup>[42]</sup> Úgy látja, hogy ha marad a keresztelező a nyilvános istentiszteleten, előre kellene hozni és családiasabbá kellene tenni. A német evangélikus liturgiában a szülők és a keresztszülők együtt áldják meg a gyermeket, így Magyarországon is törekedni kellene arra, hogy a keresztszülőknek aktívabb részvétel jusson.<sup>[43]</sup>

Debreceni Református Egyházmegye 10 válaszadója közül 3-an szerettek volna az istentisztelet elején keresztelezni. Debrecen–Csapókerthben azért látták volna jobbnak az istentisztelet elején lévő keresztelezőt, mert „a fennálló és a keresztelezést bevezető ének összekapcsolható s az istentisztelet nem törik úgy szét. Ha a gyerek nyugós, a fő ének alatt zavarkeltés nélkül távozhatnak.”<sup>[44]</sup>

A Somogyi Református Egyházmegyében 40-ből 1 fő, Tolnai Református Egyházmegyében 26-ből 3-an, Nagykunsági Református Egyházmegye 38 lelkészből 2 tartotta volna jobbnak az istentisztelet elején lévő keresztelezőt. A Nyírségi Református Egyházmegyében 31-ből 3-an, az Egervölgyi Egyházmegyében 17-ből, Veszprémi Református Egyházmegyében 24-ből, a Szatmári Református Egyházmegye 66 lelkészből senki nem tett erre javaslatot. A Komáromi Református Egyházmegyében 33 főből senki nem tette volna az elejére, de ketten is írtak arról, hogy közvetlenül a prédikáció után legyen, vagy a prédikáció térjen ki a keresztségre is. Itt is látunk a rendben való változtatásra némi elképzelést. A Felsőszabolcsi Református Egyházmegye 26 válaszadója közül az istentisztelet elején lévő keresztelezőre vonatkozóan nincs konkrét javaslat, de a keresztelező mint az istentisztelet részeként megjelenő szertartás, egy gyülekezetnél előjön. Helyenként apró változtatásban gondolkodtak, mint például a Komáromi Református Egyházmegyében lévő Neszmélyen, ahol szerették volna, ha a hitvallás után mindjárt a keresztelező következne, mert ellenkező esetben

a keresztanyának csecsemővel a karján nagyon sokáig kell várakoznia, s ez idő alatt „a megnyújtott keresztelési beszéd alatt megmerevedett karral” kell állnia.<sup>[45]</sup> Itt ugyan a keresztelő az istentisztelet után van, és a használt liturgián belül is csak apró változtatás van, de ez a válasz jól mutatja a liturgia meghatározását befolyásoló praktikus szempontokat.

Az említett példák természetesen nem mutatták be az összes választ, inkább csak ízelítőt szerettek volna nyújtani arról, hogy a keresztelés szertartása istentisztelet elejére való kerülése, áthelyezése foglalkoztatta a lelkészeket, és ebben látták annak megoldását, hogy a keresztelő bekerüljön a vasárnapi istentisztelet liturgiájába, hogy ezzel megszűnjön a függelék-jelleg. Másfelől fontosnak tartották volna azért is, hogy a gyülekezetet ne terhelje egy elnyúló istentisztelet, a bevonuló zajos család által keltett zavar, vagy a kivonuló gyülekezet által előidézett deklasszáció a sákramentumnak. Voltak néhányan, akik azonban nem annyira az elején, mint inkább az istentisztelet végén látták volna szívesen a keresztelőt, de mindenképpen az istentisztelet részeként, mint ahogyan az a tatai lelkész nyilatkozatából is kiderült.<sup>[46]</sup> Fót (Északpesti Református Egyházmegye) lelkésze e szempontot gazdagítva fontosnak tartotta, hogy a gyülekezet jelenléte nélkül csak kivételes esetben lehessen keresztelni, mert az szigorúan vett gyülekezeti esemény.<sup>[47]</sup>

Az 1985-ben kiadott Istentiszteleti Rendtartás szerint a keresztelés továbbra is az istentisztelet prédikációs részét követi, tehát az istentisztelet végén maradt.<sup>[48]</sup> A keresztelés az 1990-es években, zsinati hivatalos döntés nélkül folyamatosan került a gyülekezetek többségében az istentisztelet elejére. A szertartás liturgiai, homiletikai szempontból továbbra is őrzi függelék jellegét, csak most az úrnapi istentisztelet elején van. A keresztelő családok jó része a keresztelési rész után távozik az istentiszteletről, a lelkészek pedig nem egyszer a hirdetések között nem egyszer úgy hirdetik a megtörtént keresztelést: istentiszteletünk előtt megkereszteltük X. Y. Z. nevű gyermekét.

A gyülekezetnek feltett harmadik keresztelési kérdés kapcsán Bartha Tibor a Doktorok Kollégiuma 1983-i ülésén még azt mondta, hogy a kérdés megítélése vegyes, bevezetésének szándékáról nem adott tájékoztatást.<sup>[49]</sup>

## Szülők, keresztszülők jelenlétének kívánalma

A keresztelő rendjéhez tartozik az a minden egyházmegye válaszadói között visszatérő égető probléma, hogy a szülők és keresztszülők hiányosan, vagy egyáltalán nem voltak jelen a keresztelőkön.<sup>[50]</sup> Nem a 20. század második felének problémája ez, mert jóval korábbról is van adatunk arra nézve, hogy az apa rendszerint távol maradt a keresztelőtől. Sok esetben a

keresztanya vitte fel a bábával a gyermeket a templomba. Ez óriási gondot okozott a lelkészek számára, mert a fogadalmat letevő szülők, keresztszülők híján a fogadalom is jelentőségét veszítette.

Az Északpesti Református Egyházmegye válaszdó lelkészei közül hárman írták, hogy a szülők és a keresztszülők jelenléte elengedhetetlen a keresztelőn. Bián „a szülők és a keresztszülők feltétlen jelenlétét”<sup>[51]</sup> hangsúlyozták, akikkel elő kell készíteni a keresztelőt lelki beszélgetések segítségével.<sup>[52]</sup> Érden ennél továbbment volna a gyülekezetvezető, mert, ekképp nyilatkozott: „Szükségesnek tartom a keresztség kiszolgáltatásának előfeltétele legyen: a szülők egyikének konfirmált volta.” Beszél még arról, hogy ha ez a feltétel nem adott, akkor a keresztelőt szülők adjanak írásban ígéretet arra nézve, hogy két hónapon belül leteszik a konfirmációi fogadalmat. Az elmaradt egyházi esküvőt is pótolandónak tartja, és teológiai képtelenségnek nevezi, hogy olyan valakik tesznek fogadalmat a keresztyén hitben való nevelésre, akik nem konfirmáltak.<sup>[53]</sup> Kérdés azonban, hogy 1968-ban az egyházak elsorvasztására törekvő szocializmus idején mennyire voltak megvalósíthatók ezek a követelések, mennyire volt jogos ilyen szigorú elvárásokkal fellépni egy megfélemlített és egzisztenciájában megkérdőjelezett társadalomban. Az egyház részéről értelmezhető a szigorúság, a magas elvárások támasztása, a biztosítékok keresése, az egyházi utánpótlás termelésének segítése és vágya, de nem felejthetjük el, hogy bárki zsarolható, elmozdítható, lehallgatható volt, és sokan csak titokban szerették volna megkereszteltetni gyermekeiket.

A Debreceni Református egyházmegyei Hajdúszovát prédikátora szerint a szülők, keresztszülők jelenléte nem mindig oldható meg. Kötelezővé nem tehető, ha a keresztszülő máshol lakik, vagy ha nem akar kiállni, mert nem szeretné, ha látnák.<sup>[54]</sup>

Ez nem tűnik soknak az összes válaszdóhoz képest, de ez is mutatja a probléma jelenlétét. Az Északpesti (3), a Hajdúvidéki (2), a Debreceni (1), a Veszprémi (1) egyházmegyékben is találunk lelkészt, akinek ez gond volt. A Zempléni Református Egyházmegye válaszdói között találunk némi információt, ami árnyalja a szülőkkel, keresztszülőkkel szembeni elvárást.

Alsódobszán a lelkész a keresztszülői intézményt mint komasággá silányult szokást kérdőjelezi meg. Szerinte, ha a keresztszülő tanú, akkor a gyülekezet könnyűszerrel helyettesítheti az alkalmatlan jelölteket. Hozzáteszi, hogy egyet tud érteni azon lelkész kollégáival, akik ilyen esetekben nem teszik fel a második, a szülők, keresztszülők feladataira vonatkozó kérdést.<sup>[55]</sup> Semjén lelkésze válaszában utalt arra, hogy a szigorúan vett gyermekkeresztség esetében elvárható lenne, ha csak azokat a csecsemőket keresztelnék meg, akiknek legalább egyik szülője kéri azt és jelen is van a szertartáson.<sup>[56]</sup> Ez

a válasz mutatja, hogy a szülők keresztelésen való jelenléte nem volt biztos, de előfordulhattak olyan esetek is, amikor nem is tudtak a gyermek keresztelőjéről. A vajdácskai lelkész nagyon komoly dolgokat érint válaszában. Az anya sok esetben nincs ott a keresztelőn, mert az egészségi állapota még nem engedi, az apa elképzelhető, hogy másvallású. Felteszi a kérdést, hogy „Ez esetben kinek az ígéretere keresztelünk?”<sup>[57]</sup> Biztosítani kell, hogy lehetőleg minden esetben református legyen a keresztszülő. Legalább az egyik. Ha nincs megfelelő keresztszülő, úgy a szülők ígéretere is meg lehetne keresztelni a kisgyermeket, inkább, mint szükségből, baráti alapon hívott „atheista”<sup>[58]</sup> keresztszülőket.<sup>[59]</sup> Ez a gondolat az Északpesti Egyházmegyében is megfogalmazódott. A Nagykunsági Református Egyházmegye kötelékébe tartozó Abádszalókon a lelkész a szülők jelenlétét kívánatosabbnak tartja, mint a keresztszülőkét. Döbbenetes lemondás van a következő sorokban: „Ha egyáltalán a keresztszülői intézményt fenntartjuk, neveljük rá a gyülekezetet, hogy keresztszülő csak református legyen.”<sup>[60]</sup> E sorok írója nem sok reményt fűzött a komaság szintjére süllyedt keresztszülői intézményben. Nevelésről, hitbeli támogatásról szó sem volt sok felkért keresztszülő esetében, ennek híján pedig nem sok biztosítékot jelentett a fogadalmuk. Fót fiatal lelkésze válaszában kitért arra, hogy kívánatos lenne, ha az új rendtartás kifejezetten bátorítaná arra a szülőket, hogy keresztszülők híján is hozhatják gyermeküket megkeresztelni, ha az hitvallási alapon történik. Mindenképpen jelen kell legyen legalább az egyik szülő.<sup>[61]</sup> A Komáromi Református Egyházmegyéhez tartozó Mocsán a lelkész egy nyilatkozat aláíratását is kívánatosnak tartotta volna, hogy a fogadalom fontossága ne halványuljon el az évek alatt.<sup>[62]</sup> Tatán megkívánták volna, hogy mindkét szülő a gyermek mellett álljon, hogy ne csak a keresztszülők és az édesanya ügye legyen a gyermek nevelése illetve neveltetése, hanem az édesapa is érezze a gyermek hitben való nevelésének Isten előtt való komoly felelősségét.”<sup>[63]</sup> Dunakeszin a lelkész a jövőre is tekintettel fogalmazta meg azon javaslatát, hogy a konfirmált fiatal keresztszüleit fel kellene oldozni fogadalmuk alól, és szülei, keresztzülei körében kellene először úrvacsoráznia.

Az Egervölgyi Református Egyházmegyéhez tartozó Sályon egy szomorú megjegyzéssel találkozunk. A lelkész a maga által általánosságban megfogalmazott előterjesztéseit a presbitériummal való beszélgetés után fogalmazta meg. Ebben azt olvassuk, hogy ahol „a keresztelő a gyülekezetben történik, nem lehet a kiállást forszírozni, mint ahogy Sályon is” történik.<sup>[64]</sup> Sajnos nem derül ki, hogy a vasárnapi istentiszteleten lévő keresztelőkre gondolt, vagy az egyéb hétközi alkalmakra. Érezhetjük e megjegyzésben az előző rendszerben uralkodó félelmet, és a nyomás alatt a legtöbb esetben bekövetkező behódolást. Másik érdekessége ennek a válasznak, hogy a kérdőívvel kapcsolatban az sem volt világos, hogy itt a szolgáló lelkészek véleményére voltak-e kíváncsiak, vagy a gyülekezet, presbitérium meglátásai is számítottak. Tiszaderzsen (Nagykunsági Református Egyházmegye) ellenben a

„szülők és a keresztszülők, kiknek jelenléte és úrasztalához kiállása kereszteléskor elengedhetetlen” megjegyzést olvassuk.<sup>[65]</sup> Nem volt tehát ebben a tekintetben sem egységes a lelkészek látása, tapasztalata, meggyőződése.

A felsorakoztatott példák jól illusztrálják, hogy a 20. század második felében is milyen sok megoldatlan kérdés, problémás helyzet adódott a keresztszülői intézményből és a szülők felkészületlenségéből. Az összeválogatott lelkészi észrevételek egy egészen széles skálán mozognak a megoldási javaslatok tekintetében. Sokan, s talán ez a többség, megjobbításra, szigorúbb feltételekre törekedtek volna az intézmény erejének, funkciójának és hitelének visszaállítása érdekében, s van egy olyan szűkebb, de mégiscsak meglévő réteg, akik még a keresztszülői intézmény megszüntetését sem tartották volna kizártnak, ha az súlytalan marad.

Fót lelkipásztora hangot adott azon véleményének, hogy „remélhető liturgikai kézikönyv-studium keretében teológiailag tisztázni lehetne ennek a népszokás szintjére került intézménynek használhatóságát.”<sup>[66]</sup> Alsódobszán is hasonlóan látta a lelkész, hogy a „keresztszülői intézmény komasággá silányult.” E tanulmány jelen tudásom szerint a mai napig várat magára, de a keresztszülői intézmény körül kialakult és állandósult gondok nem oldódtak meg, és igazán merszünk sincs ezeket a kérdéseket megbolygatni.

## Egyházkelés<sup>[67]</sup> szokásának felújítása és liturgiája a keresztelési szertartásban

Több egyházmegye válaszdói között is fellelhető az a vágy, hogy az 1931-ben életbe lépett Istentiszteleti Rendtartás ajánlása szerint a keresztelővel összevonandó egyházkelés szokását és szertartásrendjét az új Istentiszteleti Rendtartás újra bevezesse.<sup>[68]</sup> Legmagasabb arányban az Északpesti Református Egyházmegye lelkészei tartották volna ezt fontosnak, mert itt 12-en utaltak erre válaszukban. Ez közel egyharmada az összes válaszolónak.

Érdligeren jónak tartották volna, ha az anya a keresztelés után karjára veszi a gyermeket és a lelkész a nevében imádságot mond az anya életéért és a csecsemőért. Ezt követően a gyermek megáldásától függetlenül a szülőket is meg kellene áldani.<sup>[69]</sup> Fót lelkésze is szükségesnek tartotta volna, hogy újra bevezessék az egyházkelést, mint ahogy azt sok gyülekezet gyakorolja is. Itt definíciót is találunk az egyházkelés szokásának mibenlétére: „Az édesanya egyes szám első személyben /lelkipásztor által/ mondott imádsága-áldás.”<sup>[70]</sup> Szokolyán az egyetlen változtatásra vonatkozó javaslat az egyházkelés szokásának felújítása volt.<sup>[71]</sup> Veresegyházán a lelkész úgy beszél az egyházkelésről mint, „amit náluk rendszeresen gyakorolnak.”<sup>[72]</sup> Pócsmegyeren is élt az egyházkelés szokása, amivel elérték, hogy az

édesanya és a család is részt vegyen az eseményen.<sup>[73]</sup> A komáromi Bokod lelkésze válaszában arra hívta fel a figyelmet, hogy a keresztelői aktus után a régi liturgia szerint el kellene végezni az egyházkelést, amit a gyülekezet el is vár.<sup>[74]</sup> [Budaörsön] az egyházkelő édesanya nevében elmondott imádság tartalmára nézve is találunk kiindulási pontokat: „ima gyermekéért, önmagáért, az apáért, otthonukért, keresztszülőkért, családjáért, a gyülekezetbe való beépülésükért, a lelki otthonért.”<sup>[75]</sup> Tahitótfalu lelkésze szerint ildomos lenne, ha ez „az ima meleghangú, a női lélek ismeretéből fakadó, esetleg Mária imádságának felhasználásával (Lk I:46/b-48), átgondolt” imádság lenne.<sup>[76]</sup> Az ima foglalja magába az apát, testvéreket, szülőket, ill. nagyszülőket, rokonságot.<sup>[77]</sup> Hévizgyörkön egy kötött imádság formájában tartották volna újraéleszthetőnek az egyházkelés szokását.<sup>[78]</sup>

A Hajdúvidéki Református Egyházmegyében egy lelkész kérte volna az egyházkelés visszahozását, a Szatmári, a Felsőszabolcsi és a Komáromi Református Egyházmegyékben is csupán egy-egy lelkész vetette fel. A Somogyi, a Tolnai, a Nyírségi és az Egervölgyi, a Debreceni és a Zempléni Református Egyházmegyékben nem volt egyetlen lelkész sem, akinek az egyházkelés szokása jelentős lett volna. A Felsőszabolcsi Református Egyházmegyéhez tartozó Gulácson indítványozták, hogy télen egy fűtött teremben történjen a keresztelő, mert itt az egyházkelés még náluk gyakorolt szokását is könnyű lett volna kivitelezni. Apró figyelmességre utal, hogy télen a gyermeket nem a hideg templomban szerette volna megkeresztelni, így viszont kérdéses, hogy mennyire voltak fontosak számára a gyülekezet jelenlétét szem előtt tartó szempontok.<sup>[79]</sup>

Az egyházkelés szokását, szertartásának újbóli felvételét legnagyobb számban az Északpesti Református Egyházmegye lelkészei javasolták. A többi egyházmegyében csak szórványosan találunk ide vonatkozó észrevételt.<sup>[80]</sup> Ennek pontos oka ismeretlen, mert a szokás legalább említésszerű leírásával szinte a magyar nyelvterület egészéről rendelkezünk.<sup>[81]</sup> Az 1931-ben bevezetett Istentiszteleti Rendtartás elhagyta az egyházkelést, de a rendtartás elé helyezett utasítások elé helyezett 13. §-ában az alkalmi istentiszteletek felsorolása között a következő rövid rendelkezést találjuk:<sup>[82]</sup> „Egyházkelőkért az istentisztelet végeztével könyörgünk az Úr asztalánál.”<sup>[83]</sup> Az 1940-es években elindított sikertelen liturgiai reform folyamatában Ravasz számos ponton felülbíráta saját korábbi álláspontját. A levéltárban fellelhető Ravasz-hagyaték részét képező liturgiai vonatkozású dobozokban fellelhető az egyházkelés szertartásának tervezete/vázlata, amely feltehetően az 1940-es évek munkáihoz tartozik.<sup>[84]</sup>

## Az éneklés és énekek a keresztelői szertartásban

Néhányan a készülő Istentiszteleti Rendtartásban szívesen láttak volna énekeket a

keresztelői liturgiában. Vannak, akik általánosságban fogalmazták meg az énekekre vonatkozó meglátásaikat, mások ellenben egészen konkrétan írták meg, hogy mely énekeket kellene a kereszteléskor énekelni. E véleményekhez nem tartozik különösebb indoklás, és valószínűsíthetjük, hogy ezek az énekek általánosságban használatban voltak.

Balmazújvárosban javasolták, ha a keresztelő a gyülekezet énekével kezdődjön és fejeződjön be.<sup>[85]</sup> Barnagon (Veszprémi Református Egyházmegye) a 8. szoltár 2. versszakát és a 329. dicséret 2. versszakát (RÉ 1948)<sup>[86]</sup> ajánlották, mert „sajnos keresztelési énekünk ilyen cím alatt nincs.”<sup>[87]</sup> Tiszanagyfaluban (Nyírségi Református Egyházmegye) a gyülekezet alkalmi énekéül a 431. vagy a 463. dicséret 1. versszakát (RÉ 1948) ajánlotta a lelkész. Az ének alatt a szolgáló a szószékről lejőve átmehetne a keresztelés helyszínére, esetleg a keresztelő medencéhez.<sup>[88]</sup> Bodrogkeresztúron (Zempléni Református Egyházmegye) az éneknek annyi funkciója lett volna, hogy aki nem akar részt venni a keresztelőn, kimehessen.<sup>[89]</sup> Szintén ebben az egyházmegyében, Karoson a lelkész megszabta volna, hogy a keresztelő előtt a 329. dicséretet 2. versszakát kellene énekeltetni, utána pedig a 205. dicséret 10. versszakát (RÉ 1948).<sup>[90]</sup> Nyíregyházán a lelkész szerint a megfelelő az lenne, ha elmaradna az ének abban az esetben, ha a keresztelő az úrnapi istentisztelet részévé válna, de a fennálló éneket már úgy lehetne megválasztani, hogy az alkalomhoz illő és méltó legyen.<sup>[91]</sup> Nyírpazonyban épp az ellenkezőjére tettek javaslatot. „Kötelezővé kellene tenni a gyülekezeti éneklést a keresztség kiszolgáltatásakor, hogy ezzel jelképezve legyen: a gyülekezet nemcsak néma szemlélője az aktusnak, hanem aktív résztvevője.”<sup>[92]</sup> A rétközberencsi (Felsőszabolcsi Református Egyházmegye) gyülekezet válasza alapján jó lenne egy alkalmi ének a keresztelő utánra, „amikor a család még ott áll az úrasztalánál vagy a keresztelő medencénél.”<sup>[93]</sup> Mezőtúron (Nagykunsági Református Egyházmegye) is úgy látták, hogy a gyülekezet énekével kezdődjön a keresztelő.<sup>[94]</sup> Egyéb hozzászólást nem találunk az énekekre utalva, de ebből a néhány válaszból is kitetszik, hogy az éneklés helyenként elmaradhatott, nem volt állandó helye és maga az ének is bizonytalan volt. Akik kiálltak az éneklés fontossága mellett, ők is csak a gyülekezet aktivitásának növelését látták benne, egyéb szempontjaik nem voltak.

## A keresztelői beszéd helye, indokoltsága, textusa és hossza a keresztelői szertartásban

A válaszok 416 különböző helyről érkeztek. Ennél valamivel több lelkész vett részt a hozzászólások megfogalmazásában, mert néhány helyen összefogtak a lelkipásztorok és közösen nyilatkoztak, más helyeken pedig többen szolgáltak a gyülekezetben. Ebből a közel 430 főből elenyészően kevesen, mindössze 9-en szóltak bármit is a keresztelői beszédről. A

9-ből 3 fő csak a textusról nyilatkozott. Dögén (Felsőszabolcsi Református Egyházmegye) a textus használatát tették szóvá,<sup>[95]</sup> Fegyverneken (Nagykunsági Református Egyházmegye) kérték, hogy legyen elvi útmutató az új Istentiszteleti Rendtartásban a keresztelői beszédről.<sup>[96]</sup> Kosdról (Északpesti Református Egyházmegye) azt tanácsolták, hogy új Istentiszteleti Rendtartásnak több kötött szövegű mintát kellene tartalmaznia. Azonban tartózkodni kell a hosszúra nyújtott tanítástól, mert az érintettek figyelmét nem lehet sokáig fenntartani.<sup>[97]</sup> Pomázon (Északpesti Református Egyházmegye)<sup>[98]</sup> és Pócsmegyeren a szerezteségi ige mellett felolvastak még egy igét. Utóbbi helyen a keresztelendő személyéhez igazítva keresték azt.<sup>[99]</sup> Pakson (Tolnai Református Egyházmegye) nagy jelentőséget tulajdonított a válaszoló annak, hogy a szertartási beszédnek legyen textusa.<sup>[100]</sup> A kisújszállási (Nagykunsági Református Egyházmegye) lelkész a mellett foglal állást, hogy egy rövid igehirdetés után, vagy annak teljes elmaradása mellett, fel kellene olvasni a II. Helvét Hitvallás 20. fejezetét és az ebben foglaltakat kellene a szülők, keresztszülők számára nyomatékossá tenni, megértetni.<sup>[101]</sup> Tiszadadán csak annyi szó esik a keresztelői beszédről, hogy az legyen rövid, mert nagyon megnyújtja az istentiszteletet, amit „falun nem viselnek jól az emberek.”<sup>[102]</sup> Tizsanagyfaluban is rövid szertartási beszédet ajánlott a lelkész, mert meglátása szerint „sokszor túl van beszélve a sákramentum.” Annak is látta relevanciáját, hogy ez a rövid beszéd kötött szövegű legyen.<sup>[103]</sup> Érdekességképpen el lehet mondani, hogy a lelkészek között névsora alapján Tizsanagyfaluban legalább két lelkipásztor szolgált egy időben, de válaszaikat külön küldték be. E második válasz szerzője se a gyülekezete, se a saját nevét nem tüntette fel. Kiletének kiderülte csak a válaszolók névsorát gondosan összeíró személy lelkiismeretességén múltott.

Tizsaderzs lelkésze keserű tapasztalatairól számolt be: „A szerezteségi ige veszélyben van, ha nem a beszéd elején mondjuk. A keresztelési beszédre készül a legkevesebbet a lelkipásztor, legtöbbször a rutinra hagyatkozik. s így a beszédbeszött, vagy végére hagyott ige kifelejtődik. Egyetlen keresztelési beszédből sem maradhat ki a dogmatikai minimum. A gyermeket a keresztség által vesszük fel az egyház tagjai közé. A beszéd sohasem lehet sablonos. Aki ismeri gyülekezetét, tudja, hogy családonként mit mondjon. Rá kell nevelni a gyülekezetet, hogy nem csak az esküvőt és a temetést, hanem a keresztelést is előzőleg be kell jelenteni a lelkészi hivatalban. [...] A lp. is így tud készülni, ha előre tudja, hogy kinek a gyermekét kereszteseli. Előre megkérdezzük a gyermek nevét... A keresztkomaság evangéliumi tartalmáról szólni kell, hogy megértsék, miért nem lehet másvallású a keresztszülő.”<sup>[104]</sup>

Ez a néhány megjegyzés jól mutatja, hogy sok esetben a hivatalos agenda előírása ellenére sem volt textusa a keresztelői beszédeknek, vagy a szerezteségi ige nem hangzott el. A tartalommal kapcsolatban is lehetnek fenntartásaink, de ezt most nem tudjuk vizsgálni. Az

viszont fokmérője a tartalom feltételezett hiányának és az ezzel kapcsolatos bizonytalanságoknak, hogy volt olyan lelkész, aki szívesen vett volna elvi útmutatást. Voltak, akik adtak némi támpontot, hiszen bíztak benne, hogy írásuk nyilvánosságot kap. A tartalmi problémáknak mindenesetre az is oka lehetett, hogy be nem jelentett keresztlő esetén a lelkész nem tudott illő módon előkészülni szolgálatára. A keresztlői beszéd elmaradására és a II. Helvét Hitvallás idevonatkozó részének felolvasására tett indítvány is láttatja a tartalmatlanság hiányát, amit valami biztos és dogmatikailag helytálló s kötött szöveggel lehetne áthidalni.

### Bevezető ige és igei intelem, mint a keresztlői szertartás szerves része, biblikusságának elmélyítője

Kosdról javasolták egy „jól átgondolt előfóhász bevezetését, amely egyúttal a keresztség lényege központja felé mutat.”<sup>[105]</sup> Egyeken kötött szöveg bevezetését is fontosnak tartották volna: „Eljegyeztelek ma téged, bizony hittel jegyeztelek el. Minden nép, nyelv és a földön lévő ágazat közül, hogy kiváltkép való népem legyenek, hogy megmosodjatok és megtisztítsak magamnak lelki nemzetet.”<sup>[106]</sup>

A csépi és tárkányi<sup>[107]</sup> lelkész (Komáromi Református Egyházmegye) együtt küldött választ az esperesi hivatalba. Ők ketten összegyűjtöttek néhány igei intést, amelyeket a szülők és keresztszülők fogadalmá után lehetne felolvasni. Ezek a következők: 1Móz 18a; 2Móz 19,5; Ez 3,17–18 valamint Ez 36,27. Más igei javaslatot nem olvasunk. Az igék használatát szorgalmazó javaslatok mögött láthatjuk a biblikusságra való törekvést, és annak szándékát, hogy az ige által még erősebben jelenjen meg a keresztség felvételének jelentősége, és a fogadalom teljesítésének akarata.

### A keresztlői kérdések

Az 1930-as Istentiszteleti Rendtartásban szereplő két keresztlői kérdéssel kapcsolatban is véleményt lehetett nyilvánítani az országos liturgiai felmérésben.<sup>[108]</sup> Ugyanezek a kérdések szerepelnek az 1927-es Ravasz-féle Ágendában is.<sup>[109]</sup> A kérdés a keresztlői kérdések helyességére vonatkozott, de arra is szabad kezlet kaptak a válaszadók, hogy maguk is megfogalmazzanak szerintük helyes kérdéseket. Ezzel a jogukkal nagyon sokan éltek, számtalan ötletet küldtek vissza, de itt megfigyelhetők típusok. Az összes kérdést nem áll módunkban közölni és értékelni, az egy következő tanulmány tárgya lehet.

A két kérdés tárgyalása előtt fontosnak tartom leszögezni, hogy a módosításra való igény mellett a nagytöbbség jónak, használhatónak, hitvallásosnak tartotta a kérdéseket, amely teljes mértékben illeszkedik a keresztelői sákramentumhoz és lefedik annak tartalmát. Nagymaroson azt válaszolták, hogy „abban minden a helyén van, abból elvenni, hozzátenni nem szükséges.”<sup>[110]</sup>

## Az első kérdés indokoltsága, elhagyhatósága, átfogalmazhatósága a lelkészek véleményének tükrében

Az első kérdés így hangzott:<sup>[111]</sup> „Akarjátok-e, hogy e kisdéd az Atya-, a Fiú-, és a Szentlélek- Isten szövetségébe, a keresztyén anyaszentegyházba, a szent keresztség által befogadtassék?”<sup>[112]</sup>

Az Északpest Egyházmegyéből 3-an azt válaszolták, hogy az első kérdés fölösleges. Ez volt a vélemény Bián<sup>[113]</sup> és Szadán<sup>[114]</sup> is. A fölöslegességre vonatkozó meglátás végigkíséri a válaszokat. Az indok minden esetben hasonló. Ha nem akarták volna megkereszteltetni, nem hozták volna el. A nagykunsági Törökszentmiklóson így írt a lelkész: „elhozták a gyermeket, ezzel a cselekedetükkel bizonyosságot tettek már.”<sup>[115]</sup> A fölöslegesség visszaköszön a Szatmári (8), a Debreceni (1), a Tolnai (3), a Nyírségi (2), az Egervölgyi (1), a Komáromi (2), a Nagykunsági (5) Református Egyházmegyékben is. Tiszaruff lelkésze azzal erősített rá erre a véleményre, hogy megfogalmazása szerint az első kérdés „komolytalannak minősíti a szülők elhatározását.” Debrecen egyik lelkésze „szinte ostobán feleslegesnek”<sup>[116]</sup> bélyegezte az első kérdést, amit saját bevallása szerint nem is tett fel a gyermeküket elhozó családnak.<sup>[117]</sup>

Abádszalókon az első kérdés problémáját abban látta a lelkész, hogy „ne az akaratnyilvánításon legyen a hangsúly- hiszen nyilván akarják, ha már ott vannak...[...] inkább valamilyen formában ezt a hitvallásukat, örömeiket, hálájukat fejezzék ki.”<sup>[118]</sup>

Kenderes (Nagykunsági Református Egyházmegye) lelkésze szerint elegendő lenne egy kérdés is, „melyben a fogadalmat teszik a szülők és a keresztszülők. Mivel azzal az elhatározással hoztátok...”<sup>[119]</sup> Nem volt egyedül ezzel a véleményével, mert Tiszaderzsén ugyanez volt az észrevétel.<sup>[120]</sup>

Az első kérdéssel kapcsolatban volt még egy probléma, amit többen kritika tárgyává tettek. Ez a „kisdéd” kifejezés volt. Volt, aki szimplán avittnak találta ezt a megszólítást (Fót),<sup>[121]</sup> voltak azonban, akik abban látták a problémát, hogy sokszor nem csecsemőt hoznak kereszteltetni, hanem nagyobbacska gyermeket. Északpesti (2), a Zempléni (1), Somogyi (2)

Református Egyházmegyékben is látták a problémát. A Somogyi Református Egyházmegyében lévő Somogyaszalón azt a javaslatot tették, hogy az új Istentiszteleti Rendtartás kialakításánál többféle életkorú keresztelendőre is gondolni kell, és a kised megszólítás kerülendő.<sup>[122]</sup>

Balmazújvárosból azzal az indítvánnyal álltak elő, hogy a gyarapodó felnőttkereszteleőkre való tekintettel, kézbe adható kátét kellene összeállítani, és erre a jelenségre a konfirmációs anyag összeállításánál is gondolni kellene.<sup>[123]</sup>

Mezőtúron indítványozták, hogy a „református” kifejezés is kerüljön bele az első kérdésbe.<sup>[124]</sup>

Dunabogdány (Északpesti Református Egyházmegye) lelkésze egyszerűbb, rövidebb kérdéseket szeretett volna. Az első kérdés rövidebb verzióját így képzelte el: „Akarjátok-e hogy ez a gyermek a keresztyén anyaszentegyházban a szent keresztség által befogadtassék?”<sup>[125]</sup> Többen nehezményezték a „befogadtassék’ szenvedő szerkezetet. Fót lelkipásztora is ezek közé tartozott, de hozzátette, hogy nagyon nehéz kiváltani a szenvedő szerkezetet, mert a „mondat alanya csakis a Szentháromság Isten lehet, a „gyülekezet”, vagy „mi” nem.”<sup>[126]</sup> Nem minden lelkész értett ezzel egyet. Lábatlan lelkészének kérdése így hangzott volna: „Akarjátok-e, hogy ezt a kisgyermeket az Atya, a Fiú és a Szentlélek Isten szövetségébe, a keresztyén anyaszentegyházba befogadjuk?”<sup>[127]</sup> Hasonló kérdést fogalmazott meg Nagysáp lelkésze is: „A szent keresztség az Atya, Fiú, Szentlélek Isten szövetsége. Ebbe a keresztyén anyaszentegyházba – ha akarjátok- befogadom a gyermeket. Akarjátok?”<sup>[128]</sup>

Fót,<sup>[129]</sup> Vác, Váchartyán és Őrszentmiklós lelkészei is hangot adtak azon kétségüknek, hogy az első kérdésben szereplő keresztség általi befogadás valóban helyes megfogalmazása-e a keresztség titkának. Utóbbi három település lelkészei egy közös választ küldtek be, melyben az első kérdést erősen kritizálták abból a szempontból, hogy szövetségteológiai alapon nem állja meg a helyét. „A gyermek a keresztség előtt is tagja, ha tagja, az Isten szövetségének. A jelenlegi kérdésből úgy tűnik, mintha a keresztséggel mi vennénk fel őt az Isten szövetségébe, holott a szövetségi teológia értelmében a keresztség Isten pecsétje, melyben ő jelenti ki azt a kegyelmét, hogy a gyermeket magáénak tekinti. Mi is annak kell, hogy tekintsük mindaddig, míg életével ennek ellenkezőjét nem bizonyítja.”<sup>[130]</sup> Fót lelkésze ugyanerre a problémára hívta fel a figyelmet.<sup>[131]</sup>

## A második kérdés mint élethosszig tartó életprogram és a konfirmáció kapcsolata

„Ígértek-e, hogy e kisdedet mostantól fogva úgy nevelitek és neveltetitek, hogy az Atya,- Fiú, és a Szentlélek-Istenbe vetett hitéről majd ő maga önként tegyen vallást a gyülekezet előtt?”<sup>[132]</sup>

A második kérdéssel kapcsolatban a legtöbb kritikát a „majd ő önmaga tegyen vallást a gyülekezet előtt” rész kapta a homályos megfogalmazás miatt. Visszatérő meglátásként jelenik meg, hogy a szöveget konkretizálni kellene, és a „majd” helyett a konfirmáció alkalmával tett fogadalmat kellene belefoglalni a kérdésbe. Az Északpesti (3), a Hajdúvidéki (4), a Debreceni (1), a Veszprémi (1), a Szatmári (5), a Tolnai (5), a Nyírségi (4), az Egervölgyi (1), a Felsőszabolcsi (1), a Komáromi (4), a Nagykunsági (3) Református Egyházmegyékben is találunk olyan választ, ami ebbe az irányba szeretne terelni az új kérdések megszövegezőit. A konfirmációra való utalást sokan fontosnak tartották, mert ezzel látták biztosítottnak azt, hogy már a keresztelői fogadalomban is benne foglaltatik, hogy a konfirmáció alkalmával a gyermek megvallja hitét, megújítja a keresztségkor helyette tett fogadalmat, megújítja a keresztségét. Már a keresztségkor is utalás kell történnjen a majdani konfirmációra, amelyhez vezető utat a gyermeknek és a szüleinek be kell járni a teljesjogú egyháztagság eléréséig. Homályosság helyett konkrét időpont kijelölését kérték a lelkészek.

Szentendre (Északpesti Református Egyházmegye)lelkésze szerint a második kérdésnek egy hitvalló kérdésnek kellene lennie, amely a Szentháromság Isten személyéről a legfontosabbakra kérdez rá úgy mint teremtő, gondviselő Atya és Jézus Krisztusban megváltó, akikben való hit miatt döntöttek a szülők a keresztelés mellett.<sup>[133]</sup>

Tiszaigar (Nagykunsági Református Egyházmegye) gyülekezetvezetője a következőképpen látta a második kérdést: „Neveltetitek – Talán régen sem volt helyes, mert mintha a szülők és a keresztszülők felelősségéből vettünk volna el valamicskét: ha én nem is nevelem majd úgy, de úgy fogom neveltetni /református iskolába adom, küldöm a templomba, hittanra, hogy a pap úgy nevelje./ Ma nem is indokolja ezt a szót még ennyi sem. Jézus Krisztus hitvalló gyermekévé nevelni első és utolsósorban a szülők és a keresztszülők feladata.”<sup>[134]</sup>

A „neveltetés” résszel kapcsolatban Csurgónagymárton lelkésze azzal a megjegyzéssel élt, hogy több alázatra lenne szükség ennek a résznek a megfogalmazásakor. Kifejezésre kellene juttatni, hogy a szülők igyekeznek keresztyén hitben nevelni és kérik Istent, hogy keresztyén szülői minőségükben meg tudjanak hűen állni.<sup>[135]</sup> Szamosszegen (Szatmári Református Egyházmegye) a második kérdéshez hozzátoldották volna az „Isten kegyelmére

támaszkodva” kifejezést.<sup>[136]</sup>

A „neveltetés” kitétel több lelkész számára is gondot okozott és elhagyhatónak vélt. Ennek egyik oka abban keresendő, hogy többen is annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a „neveltetés” az egyházi iskolák korára vonatkozott, amely lehetőség 1968-ban nem, vagy csak nagyon szűkös keretek között volt adott. Így vélekedett többek között Mezőnagymihály lelkésze is.<sup>[137]</sup> Hevesen (Egervölgyi Református Egyházmegye) felelőtlenségnek látták a második kérdést,<sup>[138]</sup> de olyannal is találkoztunk a válaszok áttekintésekor, hogy a Tiszadadán a lelkész annak a félelmének adott hangot, hogy a második kérdés a kommunista politikai környezetben szembe állít az iskolai neveléssel, ami a kettős nevelés veszélyét hordozza. Szerinte ezzel az egyház túl nagy felelősséget tesz a szülők vállára. A második kérdés tartalmát tekintve Isten, az egyház és embertársaink szeretetének, szolgálatának kellene hangsúlyt kapnia. Maga is érezte, hogy nem csak erről van szó, de erről is.<sup>[139]</sup> Alsónyéken (Tolnai Református Egyházmegye) fontosnak vélték a „neveltetés” kitétel, hisz a konfirmációra való felkészítés is neveltetés.<sup>[140]</sup> Nagydobos (Nyírségi Református Egyházmegye) lelkésze szerint a „neveltetés” megfogalmazás azért fölösleges, mert a nevelés már jelenti a neveltetés szándékát is.<sup>[141]</sup>

Szamossályi (Somogyi Református Egyházmegye) lelkésze indítványozta, hogy a második kérdés helyett inkább egy, a lelkész után mondandó hitvallás következék.<sup>[142]</sup>

Tiszaföldvár-szőlői Református Egyházközségtől (Somogyi Református Egyházmegye) az a válasz érkezett, hogy „A kérdések helyesek, kár lenne változtatni rajtuk.”<sup>[143]</sup>

Bükkábrányban<sup>[144]</sup> és Tiszavalkon is hasonlóan gondolkodtak. Utóbbi település lelkésze úgy fogalmazott, hogy „aligha lehet jobbal helyettesíteni” a használt kérdést.<sup>[145]</sup>

Siófokon (Somogyi Református Egyházmegye) úgy gondolták, hogy „a szülőkhöz és a keresztülőkhöz intézett kérdések ma használt szövege lényegében jó, szolgálilag pedig úgysem lehet alkalmazni semmilyen szöveget, ezért a jelenlegi szöveg helyett nem szükséges mást javasolni.”<sup>[146]</sup>

Hajdúböszörményben (Hajdúvidéki Református Egyházmegye) szerették volna, ha a „fogadom” kitétel elmarad, ezzel szemben a Csökölyön (Somogyi Református Egyházmegye) kiemelték, hogy nem szabad a szülőkön azzal könnyíteni, hogy nem kell fogadalmat tenniük.<sup>[147]</sup> Bodrogkeresztúr lelkésze igen sarkos véleményt fogalmazott meg: „Aki eljön, az már vállalja a kérdéseinket is. Nem vagyunk szamarat vivő emberek, mint a mesében, sem szabók a konfekció és méretre szabás lehetőségével. Az egyház legyen határozott, Krisztushoz igazodjék.”<sup>[148]</sup>

A válaszok között találunk arra vonatkozó felvetést, hogy a második kérdésben legyen benne az is, hogy a gyülekezet és a család közösen vállal felelősséget a gyermek hitben való neveltetésére (Mezőnagymaros,<sup>[149]</sup> Mezőnagymihály<sup>[150]</sup>). Utóbbi helyen a gyülekezet fogadalomtételét is kilátásba helyezték (harmadik kérdés). Vélhetően két egymáshoz közeli, talán baráti kapcsolatot ápoló lelkész válaszai ezek. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy véleményük megküldésekor inspirálólag hatottak egymásra. Olaszliszkán (Zempléni Református Egyházmegye) a második kérdés kiegészítését javasolták. Ez a kiegészítés a lelkész és a gyülekezet azon fogadalmát foglalta volna magába, hogy mindent megtesznek a gyermek lelkigondozásáért. Az elhangzott feleletek után a gyülekezet részvételére és felelősségére kellene hangsúlyt fektetni.<sup>[151]</sup>

Taktaszada prédikátora válaszában keresztül érdekes körülményt láttat. Szerinte cigányokkal nem szabadna a fogadalmat letételni, mert „nálunk nem teljesítik, így hamis fogadást tesznek, illetve tételünk velük.”<sup>[152]</sup>

Váralja lelkésze tanácsosnak tartotta volna, ha a keresztelői kérdésekben utalás lenne a konfirmációra, a konfirmációi kérdésekben pedig a keresztelésre.<sup>[153]</sup>

Kisbér lelkésze úgy módosította volna a keresztelői liturgiát, hogy a keresztelői beszéd után hajtotta volna végre a keresztelést, s ezt követően tartotta volna jónak feltenni a kérdéseket.<sup>[154]</sup>

Tiszanagyfalun keresztelői szertartás egészével kapcsolatban megjelenik egy olyan hang is, hogy úrvacsorás istentisztelet alkalmával nem szabadna keresztelni, mert nagyon elnyújtja az istentiszteletet.<sup>[155]</sup> Ezzel szemben Vértesen (Debreceni Református Egyházmegye) kifejezetten javasolta a lelkész, hogy amikor csak lehet, a két sákramentum ugyanazon istentiszteleten legyen kiszolgáltatva.<sup>[156]</sup>

Láthatjuk, hogy sokféle, akár egymásnak ellentmondó, egymásnak feszülő érv, vélemény, javaslat született a keresztelői kérdésekre nézve is. Jónéhány a lelkészek által megfogalmazott kérdés is beérkezett. Ezeket most nem tárgyaljuk részletesen. Az látszik, hogy volt egy-két visszatérő gondolat, észrevétel a kérdések reformjára, azok rövidítésére, aktuálisabbá, hitvallásosabbá tételére. A konfirmációi fogadalom keresztséggel való összefüggésének nyomatékosítását sok lelkész szívesen látta volna a második kérdésben, a „neveltetés” kívánalmát azonban elhagyták volna. Problémás volt a régies nyelvezet, a szenvedő szerkezet, az első kérdés jogosságának megkérdőjelezhetősége. Létező vélemény volt, hogy nem is annyira a kérdésekkel, a liturgiával, vagy bármi egyéb külső dologgal van a probléma, hanem annak komolyan vételével (Cserépfalu (Egervölgyi Református

Egyházmegye),<sup>[157]</sup> Szamosújlak (Somogyi Református Egyházmegye),<sup>[158]</sup> Túrístvándi (Somogyi Református Egyházmegye)<sup>[159]</sup>). A kérdések tartalmát, teológiáját tekintve is éles eltérést figyelhetünk meg a lelkészek között már csak annyiban is, hogy volt, aki rövid, egyszerű kérdéseket látott volna viszont, de olyan javaslat is érkezett, ami majd négy sort tesz ki.

## A keresztelői liturgia változtatására való hajlandóság a válaszok összesítésének fényében

### Összegzés

A keresztelői szertartás rendjére nézve a következő megállapításokat tehetjük az áttekintett válaszok tükrében. A beérkezett 416 válaszból több, mint a fele a válaszadóknak, 214 lelkész vagy lelkész kör semmilyen változtatást nem akart a keresztelői szertartásban. Sokuknak semmilyen véleménye nem volt (Somogyi Református Egyházmegye, Nagybjajom),<sup>[160]</sup> válaszuk rövidségéből – ami egy-két szót tesz ki –, arra következtethetünk, hogy nem foglalkoztak különösebben a kérdőívvel, vagy valóban kifogástalannak tartották a fennálló rendet. Voltak olyanok is, akik egyszerűen a keresztségre kérdező kérdéseket kihúzták, vagy fel sem tüntették a válaszpapíron. Olyanok is akadtak, akik válasz és konstruktív javaslat helyett a liturgiai reform időszerűtlenségét hangsúlyozták. Ezek közül néhányat érdemesnek tartunk megemlíteni az egyházi közvélekedés illusztrálására. Balatonfőkajáron (Veszprémi Református Egyházmegye) az egyénieskedésben látták a bajok forrását, amin egy új rendtartás sem tud változtatni. „Az egyház a népegyház és a hitvalló egyház közötti átmenetben van, de sajnos csak az előbbi látszódik. Amíg ez az állapot nem változik, nem időszerű az új liturgia.”<sup>[161]</sup> Kadarkútról (Somogyi Református Egyházmegye) meglehetősen éles kritika érkezett a liturgia megújításán fáradozók munkájával kapcsolatban. Az említett település lelkésze nyomon követte a munkálatokat, véleményeket taglaló írásokat, cikkeket, tanulmányokat, amelyek arra engedtek következtetni, hogy a munkát nem hatja át a Szentlélek, mert ellenkező esetben közös akaraton lennének a bizottsági tagok és a munkatársak. A munkálatok követése az ellenkező hatást keltette.<sup>[162]</sup> Böhönyén (Somogyi Református Egyházmegye) szintén nem látták megfelelőnek a változtatásra az időpontot.<sup>[163]</sup> Somogyaszaló lelkésze szerint a lelki megújulásnak nem az új rend a záloga, hiszen a régi rend is talaja lehet a lelki megújulásnak.<sup>[164]</sup> Vajdácscsa lelkésze sérelmezte, hogy nagyon nyugtalan, sok feladattal bíró időszakban kellett kitölteni a kérdőívet. Húsvét előtt rövid határidővel kellett visszaküldeni, nem sokkal korábban közgyűlés is volt, konfirmáció, és ennek tetejében egy családi tragédia is beárnyékolta az alapos végiggondolást. Ez a lelkész

úgy gondolta, hogy a liturgia tervezete eldöntött, csak véleményeket szeretnének a lelkészekről bekérni.<sup>[165]</sup>

A legtöbben abban egyet értettek, hogy a keresztelőnek az istentisztelet részévé kell válnia, annak gyülekezeti eseménynek kell lennie. Nem lehet különálló alkalom, vagy az istentisztelet utáni függelék alkalom. Ennél méltóbb helyet kell biztosítani a sákramentumnak. Az érdemben válaszolók közül sokan helyesnek gondolták, hogy a szülők és a keresztszülők jelenléte elvárható, és meg is kell követelni azt. Le kell számolni azzal a szokással, hogy a szülők, keresztszülők nem vesznek részt, vagy csak hiányosan a szertartáson. Ez azért fontos, mert a gyermek nevelése és neveltetése, hitbeli fejlődése nem lehet csak az anya, egyik vagy másik családtag feladata. Abban is megfigyelhetünk egyfajta közös álláspontot, hogy a második kérdés akkori verzióját minimum a konfirmációkor való fogadalomtétellel ki kell egészíteni a „majd” homályos megfogalmazása helyett.

Láthatjuk, hogy számos ponton problémás volt a szertartás rendje, nem volt igazi egység a sákramentum kiszolgáltatásának tekintetében sem. A rend mellett a teológiai közös nevezőt is hiányolhatjuk, mert még abban sem volt egyöntetű a vélemény, hogy ki és mikor veszi fel a gyermeket a Szentháromság Isten szövetségébe, és hogy az valójában kinek a dolga.

A keresztszülői intézmény is terhelt volt, mert sokan nem tudták a megfelelő keresztszülő ismérveit, vagy nem erre tették a hangsúlyt. Inkább a családi kapcsolatok erősítése, mintsem a gyermek hitben való nevelésének előmozdítói ezek.

Az ellenséges politikai környezetben voltak, akik inkább visszavettek volna az elvárásokból. Nem lenne szabad számon kérni a „neveltetést.” Mások ezzel szöges ellentétben állva következetesen kiálltak volna egyfajta rend mellett, amely a szülők és helyenként a lelkész és a gyülekezet felelősségét is erősen számon kérte volna. A döntés felvállalását is megkívánták volna, hogy aki a gyermekét kereszteni hozza, az vállalja nyíltan ezt a döntését, ne rejtse el kilétét. Néha az az érzésünk támadt a válaszokat olvasva, hogy az egymást nem, vagy csak alig ismerő lelkészek egyházmegyéket és az országot átívelően egy vitát folytattak, amelyben saját tapasztalatok, meggyőződések, érvek és ellenérvek feszültek egymásnak úgy, hogy erről a vitáról nem is tudtak. Kérdés azonban, hogy e nagyon széles vélemény spektrumon mozgó, sokféle tapasztalattal és praktikus megfontolással bíró, a liturgia ügyét magáénak érző, vagy éppenséggel hanyagolható dolognak tekintő lelkész elképzelhető-e egy olyan táborban, ahol az egységre és egységes liturgiára való törekvés elérhető célnak mutatkozik? Nem is beszélve a válaszolók mintegy feléről, akik a status quo fenntartását tekintették életprogramjuknak, vagy a nehéz körülmények ellenére egyszerűen csak hűen meg szerettek volna állni a szolgálatban.

Tanulmányunk végéhez érve mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy az esperesi hivatalokba beérkező válaszokat valaki többnyire összegezte, jól látszódnak a ceruzával, pirossal vagy tollal történt jelölések (pl. Északpesti Református Egyházmegye),<sup>[166]</sup> feltételezhetően ennél tovább nem jutott a lelkészek válaszainak feldolgozása, az új Istentiszteleti Rendtartásba való integrálása. Feltételezésünket megerősíti, hogy sem az 1977-ben megjelent tanulmánykötet, sem az Istentiszteleti Rendtartás előzményeket tárgyaló fejezete nem említi az 1968-as országos liturgiai felmérést és annak eredményeit, noha a lelkészekkel a lelkészkonferenciákon való egyeztetéseket szívesen emlegetik. Lehet, hogy nem is ez volt a cél. Mindenesetre érdekes látélet arról, hogy mit gondoltak a '60-as évek lelkészei a liturgiáról, istentiszteletről, miben láttak újításra vagy éppen megtartásra szoruló dolgot. Az is kitűnik, hogy a liturgiával szembeni közöny sem állt távol a lelkészek egy jelentős részétől, akiknek nagyjából minden mindegy volt, csak maradjon meg a megszokott. Egy kicsit szelepként is felfoghatjuk a válaszokat, hiszen itt sokan elmondhatták a véleményüket, kérészetlen szavaikban ott van a kétségbeesés a kialakult gyakorlat és szokások miatt, az igazi problémák tematizálása, az árral szembeni reménytelen küzdelem, az egyházi vezetéssel szembeni bizalmatlanság, az elvi egyezőség fájdalmas hiánya. Olyan feszítő kérdésekkel kellett szembe nézni, amiknek meglétét talán sokan szégyellték volna bevallani, és amelyek rendezésében nem számíthattak igazán az egyházvezetésre.

## Bibliográfia

### Levéltári források

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, III. Tanulmányi munkák, A. Liturgiarevizió, Egyházközségi javaslatok, vélemények, 1968, 1. d.

### Felhasznált irodalom

Bárth Dániel: Esküvő, keresztelő, avatás, Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon, Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005, 211.

Bartha Tibor: Elnöki jelentés, Az istentiszteleti rendtartás revíziója, in Aranyos Zoltán, Barcza József (szerk.): A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának évkönyve 1983, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Tanulmányi

Osztálya, 1–19.

Bartha Tibor (szerk.): Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről, Kézirat, 1977. (stencílezett tanulmánykötet)

Bereczky Albert: A keskeny út, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1953.

Berger, Rupert: Lelkipásztori liturgikus lexikon, Budapest, Vigília Kiadó, 2008.

Hatos Pál: „Ravasról azt hallom, szabadkőműves. Jó lesz vigyázni!” Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921–ben. Kommentár, 6. évf., 2021/3, 49–65.

Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, Megállapította a VIII. Budapesti Zsinat 1985. április 17-én megnyílt 5. ülészakának 17. sz. határozatával, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1985.

Pap Ferenc: Báthori Gábor (1755-1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében, in Pap Ferenc (szerk.): Illés lelkével, Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2012, 9-201.

Pap Ferenc: Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás, Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában, in Zsengellér József, Kodácsy Tamás, Ablonczy Tamás (szerk.): Felelet a mondatra Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–Pápai Református Teológiai Akadémia–L'Harmattan Kiadó, 2016, 337-355.

Ravasz László (összeállító): Istentiszteleti rendtartás a Magyar Református Egyház számára, Megállapította az Országos Zsinat 1929. évi 550. számú határozatával, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1930.

Ravasz László (szerk.): Ágenda a Magyar Református Egyház Liturgiális Könyve, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1927.

S. Lackovits Emőke: Református keresztelési szokások a Dunántúlon (19. század II. fele–20. sz.), Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém, 1993-1994.

## Hivatkozások

1. AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLOGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-21-3-II-KRE-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.



2. Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, Megállapította a VIII. Budapesti Zsinat 1985. április 17-én megnyílt 5. ülészakának 17. sz. határozatával, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1985, 7–9. ↑
3. Az 1985-ben kiadott Istentiszteleti Rendtartás első lapjain Az 1931. január 1-jével bevezetett rendtartás kialakulásának és felülvizsgálatának története címmel olvashatunk a '85-ös rendtartás kialakulásához vezető útról, annak előzményeiről. Az 1950-es években megghiúsult liturgiai reform fő okaként Makkai Sándor korai halála szerepel, de arról a szerző nem ejt szót, hogy Ravasz Lászlót 1948-ban a kommunista hatalomátvételt követően maga Rákosi Mátyás lemondatta, eltávolított a püspöki és egyéb tisztségeiből. Hatos Pál: „Ravaszról azt hallom, szabadkőműves. Jó lesz vigyázni!” Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921–ben. Kommentár, 6. évf., 2021/3, 49–65. (Letöltés: 2021. 11. 17.) ↑
4. Bartha Tibor (szerk.): Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről, Kézirat, 1977. ↑
5. Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, 1985, 9. ↑
6. E program legfőbb jellemvonása a szociáletikai kérdések fontosságának hangsúlyozása, mely az emberszeretet és istentisztelet megélésének kettős parancsolatában kodifikálódik. A szolgálat teológiájának kifejtését lásd bővebben: Bereczky Albert: A keskeny út, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1953. ↑
7. Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, 1985, 9–11. ↑
8. Pap Ferenc megjegyzi, hogy figyelemre méltó az előzéklap versóján olvasható információ is: „Összeállította Magyarországi Református Egyház Doktorainak Kollégiuma Dr. Bartha Tibor tiszántúli püspök, a Zsinat lelkes elnöki irányításával. Bartha püspök irányította a munkálatokat, a többi magyarországi püspök csak „átnézte” a könyvet, miközben a Zsinat állapította meg. Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, 1985, 2. Pap Ferenc: Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás, Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában, in Zsengellér József, Kodácsy Tamás,

Ablonczy Tamás (szerk.): Felelet a mondolatra Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–Pápai Református Teológiai Akadémia–L'Harmattan Kiadó, 2016, [337.] ↑

9. Uo. ↑
10. Az 1985-ben megjelent Istentiszteleti Rendtartás összefoglalója nem említi az 1968-as országos liturgiai felmérést mint a Rendtartás kialakításához vezető egyik lépcsőfokot. Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, 7–11. Az 1977-ben kéziratként megjelent Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről című munka Az istentisztelet theológiája és gyakorlata a XX. században, Erőfeszítések az egységes liturgia kialakítására című fejezet szintén nem tesz a felmérésről említést. Bartha Tibor (szerk.): Tanulmányok az evangélium szerint, 211–216. ↑
11. Fekete Ágnes: Liturgia és idő, a magyar református istentiszteleti gyakorlat egy 1968-as és egy mai felmérés tükrében, Doktori értekezés, Budapest, 2013, 145. ↑
12. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, III. Tanulmányi munkák, A Liturgiarevízió, Egyházközségi javaslatok, vélemények, 1968, 1. d. ↑
13. Hiányzik az Abaúji, a Baranyai, a Borsod-Gömöri, a Békési, a Bihari, a Budapest–Északi, a Budapest–Déli, a Csongrádi, a Délpesti, a Mezőföldi, az Őrségi, a Pápai, a Vértesaljai Református Egyházmegyéek anyaga. Amennyiben az egyházmegye korabeli nem vagy nem teljesen azonos, a mostani elnevezéssel, a jelen tanulmányban a levéltári anyagban használt egykori elnevezést használom. A dolgozat alapját képező levéltári kutatást 2021 júniusától augusztusáig végeztem. ↑
14. MREZSL, 4.i. fond, Összefoglaló a Veszprémi Egyházmegye lelkipásztoraitól az Új Istentiszteleti Rendtartás előkészítése ügyében kiadott kérdésekre beadott feleletekről, 223/1968. ↑
15. MREZSL, 4.i. fond, Északpesti Református Egyházmegye hozzászólása istentiszteleti rendtartásunk kérdéseire, Sákramentumos istentiszteletek. II. ↑
16. MREZSL, 4.i. fond, Válasz a liturgiai kérdőívre, Debreceni egyházmegye, 115/1968. ↑
17. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968. ↑
18. MREZSL, 4.i. fond, Felsőszabolcsi Református Egyházmegye összefoglalója. ↑
19. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 9/1968, 5. ↑
20. MREZSL, 4.i. fond, 9. ↑
21. Ravasz László (szerk.): Ágenda, A Magyar Református Egyház Liturgiális Könyve, Budapest, A Magyarországi Református Egyház kiadása, 1927, 5–7. Vö. Ravasz László (összeállította): Istentiszteleti Rendtartás a Magyar Református Egyház számára, Megállapította az Országos Zsinat 1929. évi 550. számú határozatával, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1930. ↑

22. Tóth Ferenc: Liturgika, Győr, 1810, 131–133. Vö. Rupert Berger: Lelkipásztori liturgikus lexikon, Budapest, Vigília Kiadó, 2008, 235. A 17. századi kiskomáromi regula jegyzi le, hogy „a körösztlésnek rend szerinti ideje a reggeli könyörgés avagy a prédikáció elvégződése után való idő.” Idézi S. Lackovits Emőke: Református keresztelési szokások a Dunántúlon (19. század II. fele–20. sz.), Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém, 1993-1994, 404. ↑
23. MREZSL, 4.i. fond, ad 73/1968 ↑
24. MREZSL, 4.i. fond, 9. ↑
25. MREZSL, 4.i. fond, 13. ↑
26. MREZSL, 4.i. fond, 14. ↑
27. MREZSL, 4.i. fond, 32. ↑
28. Uo. ↑
29. MREZSL 4.i. fond 7. ↑
30. Uo. ↑
31. MREZSL, 4.i. fond 497/1968, 12, 112/1968 ↑
32. MREZSL, 4.i. fond, 497/1968, 2. ↑
33. MREZSL, 4.i. fond ad 73/1968 ↑
34. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 16/1968, 15. ↑
35. Ravasz (szerk.): Ágenda, 79. ↑
36. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 27. ↑
37. Uo. ↑
38. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 18. ↑
39. Uo. ↑
40. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 29. ↑
41. Uo. ↑
42. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 11. ↑
43. Uo. ↑
44. MREZSL, 4.i. fond, 115/1968, 42/1968, 2. ↑
45. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 22. ↑
46. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 29. ↑
47. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
48. Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, 1985, 362–363. ↑
49. A harmadik kérdés bevezetés ellen néhányan azért emeltek kifogást, mert az csak „formaság lenne” vagy „nem biztos, hogy megtartható lenne.” Bartha Tibor: Elnöki jelentés, Az istentiszteleti rendtartás revíziója, in Aranyos Zoltán, Barcza József (szerk.): A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának évkönyve 1983, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Tanulmányi Osztálya, 10–12. ↑

50. Tóth: Liturgika, 136-137. ↑
51. MREZSL, 4.i. fond, 2. ↑
52. Uo. ↑
53. MREZSL, 4.i. fond, 2/1968, 8. ↑
54. MREZSL, 4.i. fond, 115/1968, 7. ↑
55. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, ad. 17/1968, 2. ↑
56. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 21. ↑
57. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 29. ↑
58. Uo. ↑
59. Uo. ↑
60. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 1. ↑
61. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
62. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 18. ↑
63. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 29. ↑
64. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 14. ↑
65. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 65/1968, 24. ↑
66. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
67. Az egyházkelés (benedictio puerperarum) ősi szokása, illetve szertartása szorosan összekapcsolódott a kereszteléssel. A szertartás ószövetségi eredetű (3Móz 12; Lk 2, 22), változatai mind a nyugati, mind a keleti egyházak területén elterjedtek, lényegük azonban ugyanaz: az édesanya a gyermekágyból felkelvén az újszülöttel vagy nélküle hálaadás céljából a templomba ment. Pap Ferenc: Báthori Gábor (1755-1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében, in Pap Ferenc (szerk.): Illés lelkével, Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2012. 94. ↑
68. Ravasz László ágendája a keresztelővel való összevonását javasolja, hogy ezzel a szülők jelenléte biztosított legyen. Ravasz (szerk.): Ágenda, 33. ↑
69. MREZSL, 4.i. fond, 9. ↑
70. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
71. MREZSL, 4.i. fond, 33. ↑
72. MREZSL, 4.i. fond, 40. ↑
73. MREZSL, 4.i. fond, ad 17/1968, 27. ↑
74. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 4. ↑
75. MREZSL, 4.i. fond, 4. ↑
76. MREZSL, 4.i. fond, 34. ↑
77. Uo. ↑
78. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 15. ↑

79. MREZSL, 4.i. fond, ad 31/1968, 8. ↑
80. Az egyházkelés mindig a templomban történt, a reggeli könyörgést követően. Sok helyen a reggeli könyörgés megszűntével (1960-as évek vége) az egyházkelés is eltűnt a vallási gyakorlatból. S. Lackovits Emőke: S. Lackovits Emőke: Református keresztelési szokások, 409. ↑
81. Bárth Dániel: Esküvő, keresztelő, avatás, Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon, Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005, 211. ↑
82. Pap: Báthori Gábor, 103. ↑
83. Istentiszteleti Rendtartás, 1930, 13. Idézi: Pap: Báthori Gábor, 103. ↑
84. Pap: Báthori Gábor, 104. ↑
85. MREZSL, 4.i. fond, 497/1968, 2. ↑
86. Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. (1948) Budapest, Kálvin János kiadó, 2006. ↑
87. MREZSL, 4.i. fond, 223/1968, 7. ↑
88. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 28. ↑
89. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 3. ↑
90. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 8. ↑
91. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 14. ↑
92. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 18. ↑
93. MREZSL, 4.i. fond, 15. ↑
94. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 16. ↑
95. MREZSL, 4.i. fond, 46/1968, 4. ↑
96. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 4. ↑
97. MREZSL, 4.i. fond, 19. ↑
98. MREZSL, 4.i. fond, 28. ↑
99. MREZSL, 4.i. fond, ad 17/1968, 27. ↑
100. MREZSL, 4.i. fond, 3650-560/1968, 114/1968, 21. ↑
101. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 93/1968, 9. ↑
102. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 27. ↑
103. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 28. ↑
104. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 65/1968, 24. ↑
105. MREZSL, 4.i. fond, ↑
106. MREZSL, 4.i. fond. 31/1968, 5. ↑
107. MREZSL, 4.i. fond. 325/1968, 7/1968, 6–32. ↑
108. Istentiszteleti Rendtartás a Magyar Református Egyház számára. Megállapította az országos zsinat 1929. évi 550. számú határozatával, Budapest, 1930. ↑
109. Ravasz (szerk.): Ágenda, 1927. ↑

110. MREZSL, 4.i. fond, 240/1968, 20. ↑
111. Az Északpesti Református Egyházmegye esperesi hivatala által írt beszámolója alapján ebben az egyházmegyében így szólt az első kérdés: „Valljátok-e magatokra nézve Jézussal: „aki hisz és megkeresztelkedik üdvözül?” Felelet: Valljuk.” MREZSL, 4.i. fond, Északpesti Református Egyházmegye hozzászólása. ↑
112. Istentiszteleti Rendtartás,. 15. Ravasz (szerk.): Ágenda, 97. ↑
113. MREZSL, 4.i. fond, 2. ↑
114. MREZSL, 4.i. fond, 30. ↑
115. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 46-II/1968, 36. ↑
116. MREZSL, 4.i. fond, 115/1968, 4. ↑
117. Uo. ↑
118. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 1. ↑
119. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 7. ↑
120. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 65/1968, 24. ↑
121. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
122. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 34. ↑
123. MREZSL, 4.i. fond, 497/1968, 2. ↑
124. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 16. ↑
125. MREZSL 4.i. fond 39/1968, 6. ↑
126. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
127. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 9/1968. 17. ↑
128. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 27/1968, 20. ↑
129. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
130. MREZSL, 4.i. fond, 21. ↑
131. MREZSL, 4.i. fond, 11. ↑
132. Istentiszteleti Rendtartás, 1930, 15–16. Ravasz (szerk.): Ágenda, 97. ↑
133. MREZSL, 4.i. fond, 31. ↑
134. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 29. ↑
135. MREZSL, 4.i. fond, 85/1986, 27/1968, 11. ↑
136. MREZSL, 4.i. fond, 2104-323/1968, 21/1968, 52. ↑
137. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 11. ↑
138. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/ 1968,7. ↑
139. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 27. ↑
140. MREZSL, 4.i. fond, 3650-560/1968, 54/1968, 1. ↑
141. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 11. ↑
142. MREZSL, 4.i. fond, 2104-323/1968, 51. ↑
143. MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 25. ↑

144. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/ 1968, 3. ↑
145. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 17. ↑
146. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 32. ↑
147. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 9. ↑
148. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 3. ↑
149. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 10. ↑
150. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 11. ↑
151. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 16/1968, 15. ↑
152. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 24. ↑
153. MREZSL, 4.i. fond, 3650-560/1968, 26. ↑
154. MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 20/1968, 13. ↑
155. MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 28. ↑
156. MREZSL, 4.i. fond, 115/1968, 10. ↑
157. MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 27/1968, 5. ↑
158. MREZSL, 4.i. fond, 2104-323/1968, 53. ↑
159. MREZSL, 4.i. fond, 2104-323/1968, 61. ↑
160. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 14/1968, 27. ↑
161. MREZSL, 4.i. fond, 223/1968, 22/1968, 4. ↑
162. MREZSL, 4.i. fond, 85/1986, 16. ↑
163. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 20/1968, 6. ↑
164. MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 34. ↑
165. MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 29. ↑
166. MREZSL, 4.i. fond, Északpesti Református Egyházmegye. ↑